

**АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ
20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
«ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

24
АҚПАН
ŞUBAT
АПРЕЛЬ
FEBRUARY
2017

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ 20 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
«ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ
24 ақпан 2017 ж.

ARKEOLOJİ ARAŞTIRMA MERKEZİNİN 20. YILI MÜNASEBETİYLE
“TÜRKİSTAN BÖLGESİNDEKİ ARKEOLOJİK ESERLERİN SÜREKLİLİĞİ”
ULUSLARARASI KONFERANS BİLDİRİLERİ
24 Şubat 2017 y.

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА»
ПОСВЯЩЕННОЙ 20-ЛЕТИЮ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ЦЕНТРА АРХЕОЛОГИИ
24 февраля 2017 г.

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
"THE CONTINUITY OF THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
OF THE TURKESTAN OASIS"
DEVOTED TO THE 20TH ANNIVERSARY OF THE
SCIENTIFIC RESEARCH CENTER OF ARCHAEOLOGY
24 february 2017

УДК 902/904
ББК 63.4
Т 89

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

профессор У.С.Абдибеков, профессор М.Куталмыш,
профессор Т.П.Раимбердиев, профессор С.Ж.Жолдасбаев., профессор М.Б.Қожа

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ:

К.М.Жетібаев (төраға), М.Қ.Тұяқбаев, М.М.Бахтыбаев (жауапты хатшы),
С.С.Мургабаев, Л.Ж.Малдыбекова, Қ.С.Арынов, М.Қ.Амантуров,
Б.Сиздиқов, М.Гурсой

Т 89

«Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Материалы международной научной конференции «Преемственность археологических памятников Туркестанского оазиса». – Түркістан: ИП «Сейт», 2017. – 305 бет.

ISBN 978-601-243-831-4

Бұл жинаққа Археология ғылыми-зерттеу орталығының 20 жылдығына орай ұйымдастырылған «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары енгізіліп отыр.

Жинақ қазіргі археология, этнология ғылымдары және тарихи-мәдени мұраларды сақтау және қорғау мәселесін зерделеуге ынталы оқырманның барлығына арналған.

УДК 902/904
ББК 63.4

ISBN 978-601-243-831-4

8. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселении и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. – 1958. - Т.5. – С. 3-215.

9. Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С.340. - № 4758-4759.

10. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанской область. – Алматы, 1994. – С.333-334. - № 702, 705.

Е.Ш.Ақымбек

*Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

ШУ ӨНІРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КІРПІШ КҮЙДІРЕТІН ПЕШТЕР

2015 жылы ОҚКАЭ-ның Шу отряды Шу өзенінің бойында, Қазақстан территориясына қарасты бөлігіндегі Жамбыл облысы Қордай және Шу аудандары аумағында орналасқан ортағасырлық қалалар мен қоныстарға барлау және қазба жұмыстарын жүргізді¹.

Барлау жұмыстарында бұрын белгілі ескерткіштердің бүгінгі жай-күйі анықталып, белгісіз ескерткіштердің географиялық координаттары алынып, үстінде жатқан керамикалары жинастырылды. Ал қазба жұмыстары Сортөбе ауылы маңындағы апатты жағдайда тұрған шағын төбешік пен 1980 ж. ортағасырлық Ақтөбе қаласынан ашылған кірпіш күйдіретін пеш орнындағы шұңқырға жүргізілді. Зерттеу жұмыстарының барысында екі ескерткіштен де ортағасырлық кірпіш күйдіретін пештердің орны толық анықталды.

Қазақстан жерінде қыш кірпіштерді құрылыста қолданудың хронологиялық шеңбері өте ерте. Қыш кірпіштерден салынған құрылыстарды Шу өңіріндегі қалалар мен қоныстардан да кездестіреміз. Оның өңірде пайда болып, таралуы туралы мәліметтер жоқтың қасы. Дегенмен, қыш кірпіштердің құрылыста көп қолданыла бастауы, одан қоғамдық және діни ғимараттардың салынуы қарахан дәуіріне сәйкес келеді. «Кірпіш» деген сөздің өзі көне түрік тілінде де кездеседі. Ондағы «KERPIÇ» сөзі бүгінгі қолданысымыздағы айтылымынан алшақтамағандығын көреміз (ДТС, 1969, с. 301).

Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында саздан жасалған қам кірпіштерді күйдіру арнайы жасалынған құрылымдық құрылыста жүргізілгендігі мәлім. Дегенмен қазіргі таңда ортағасырлық саз бұйымдарды күйдіру құрылысын қазақша атаудың бірқатар нұсқалары бар.

Орта ғасырларда саз бұйымды күйдіретін пешті дәл қалай атағаны белгісіз болғанымен, от жағатын ошақтың бірнеше атауы кездеседі. Олар: «ОҢАҚ» – пеш (ошақ), «ОТҢУҚ», «ӨҢҮК» – ошақ (?) (ДТС, 1969, с. 362, 373, 376).

Отырардан табылған саз күйдіретін бірнеше пештерді М. Қожа «пеш-құмдан», «құмдан», ал, құрылысында екі қабатты болып келетін құмдандардың төменгі от жағатын камерасын (бөлме) «отхана» деп береді (Қожаев, 1996, б. 65). У. Шәлекенов пен Н. Алдабергенов ортағасырлық Ақтөбе қаласының цитаделінен солтүстік-шығыста, шахристаннан табылған бірнеше камералы екі, батысындағы шаруашылық аймағынан шыққан бір қыш күйдіретін ошақты – пеш деп атайды (Шәлекенов, Алдабергенов, Бозер, 2006, б. XXV]. А.К. Писарчик XIX–XX ғ. басында Ферғана өлкесіндегі шеберлер кірпіш күйдіретін пешті «хумдон» деп атағандығын айтып өтеді (Писарчик, 1954, с. 231).

XX ғ. басында Хорезм қолөнершілері қыш күйдіретін пешті – хумбуз (құмбыз – А.Е.), ал онымен айналысатын шеберді айтып өткендей хумбузчи (құмбызшы) деп атаған (Джаббаров, 1959, с. 380). Ал, Хиуа жеріндегі көзешілер ыдыс күйдіретін пешті – хумбуз деп айтқан (Екимова, 1959, с. 357). Тіпті Оңтүстік Хорезм жерінде Хумбузтепе деп аталатын ескерткіш те бар. Қоныстың ұзақ уақыт бойы көзе өндірісінің орталығы ретінде қызмет атқарғандығын, оның аталуы да дәлелдей түседі (Мамбетуллаев, 1984). Бүгінгі күнде де Қазақстанның кей жерлерінде диалекті ретінде «құмбыз» сөзі кездеседі. Құмбыз – құм кесекті күйдіру, кірпіш жасау үшін салынған үй, кірпіш зауыты (ҚӘТС, 2011, б. 332). Демек, қазақ тілінде де «құмбыз»

¹Зерттеу жұмыстары ҚР БҒМ ҒК Грантық қаржыландыруы аясындағы 2587/ҒФ4 «Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI–XIII ғ. басы)» атты тақырыпта жүргізілді.

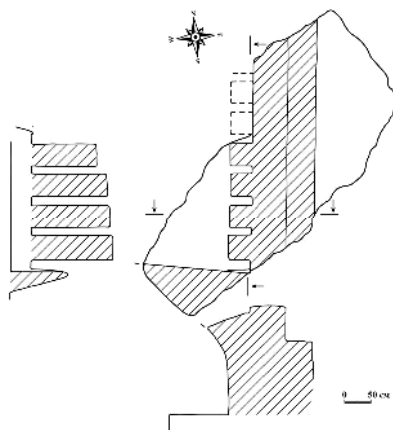
сөзі сол мағынасын толық сақтағандығын көріп отырмыз. Қолданысымыздағы «құмдан» мен «құмбыз» сөздері бір-бірінен тым алшақ емес екен. Екеуінің де түбірі «құм» сөзінен шығып отыр. Бірақ келтірілген мәліметтер бойынша «құмбыз» кірпіштерді, ал «құмдан» ыдыстарды күйдіруге арналған деп тұжырымдауға да болады.

Олай болса, кірпіш күйдіретін ошақты – «пеш» немесе «құмбыз», ал, қыш ыдыстарды күйдіретін ошақты – «құмдан» деп атауға толық негіз бар.

Ежелгі және орта ғасырлар уақытына жататын саз күйдіретін пештердің немесе құмбыздардың бірнешеуі бүгінде Қазақстан ғылымына белгілі болып отыр. Олардың біреуі ортағасырлық Сортөбе ескерткішінен, екіншісі Ақтөбе қаласынан 2015 жылы анықталды.

Ортағасырлық Сортөбе ескерткіші Жамбыл облысы Қордай ауданы Сортөбе ауылы маңында, Қарақоңыз өзенінің Шу өзеніне құятын жерінде жайғасқан. Сортөбе ауылы маңындағы ескерткіштерден 2002 ж. шыққан Жамбыл облысының ескерткіштер жинағында Шортөбе қаласы берілген (Свод..., 2002, с. 196, №421). Онда қала (X–XII ғғ.) Шортөбе ауылының оңтүстік-шығыс шетінде, су ағып жатқан екі жыраның орталығында орналасқан деп жазылған. Негізінде бұл қала орны бүгінде Сортөбе ауылының шетінен 1,5 км солтүстік-батыста, Бұлар батыр ауылының шығыс шетінде жатыр. Ал, біз қарастырып отырған Сортөбе ескерткіші осылай аталатын ауылдың шығыс шетінде, Қарақоңыз өзенінің сол жағасында орналасқан. Географиялық координаттары: N 42°51'44.5", E 075°17'27.0".

Қазіргі таңда ескерткіштің батыс бөлігін өзен суы толығымен шайып кетсе, қалған бөлігінің техниканың көмегімен топырағы алынған. Топырағы ескерткіштің шығыс жағындағы егістік алқабына төгіліп, тыңайтқыш ретінде қолданылған. Одан тек солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған шағын төбешік қана сақталған. Оның сақталған бөлігінің ұзындығы 6 м, ені 2,75 м, шығыс жағынан есептегенде биіктігі 2,6 м, ал батысындағы өзен арнасы табанынан алғанда биіктігі 3,2 м, яғни жарқабақтанып жатыр. Су шайып кеткен батыс бөлігінен құрылыстың қалың күл қабатты едені мен отқа күйген қабырғаларының қалдығы анық байқалса, топырақ алынған шығыс бөлігінен пақса (соқпа саз) мен қам кірпіштен қаланған қабырғалары техника шөміші тісінің орындарынан көрінеді. Осы төбешік өндіріс орнының қалдығы немесе ерекше құрылыс орны екендігін үстінде және шығыс жағында шашылып жатқан қыш кірпіштердің сынықтарынан белгілі болды. Құрылыстың нақты қандай қызмет атқарғандығын анықтау мақсатында қазба жұмыстары жүргізілді.

Сурет 1. Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші. Жоспары

Төбешіктің үстіндегі өсімдіктер қабаты мен бетінде жатқан қыш кірпіштердің сынықтарынан тазартылғаннан кейін, қазба жұмыстары жоғарыдан төмен қарай түсірілді. Қазба 0,5 м төмендетілгенде немесе төбешіктің үстіндегі 0,5 м қалыңдықтағы қабаты алынғанда пақса мен қам кірпіштен тұрғызылған құрылыстың қалдықтары анықтала бастады. Ал, 2,5 м төмендіктен кірпіш күйдіретін пештің оттық камерасы ғана сақталған оңтүстік-шығыс бұрышы анықталды (1-сурет). Шығыс қабырғасының сақталған ұзындығы 2,6 м, оңтүстік қабырғасының сақталған ұзындығы 2 м. Сақталған биіктіктері 1-2,1 м. Құрылыстың ішкі жағы өлшемі 41x20x7 см болатын қам кірпіштермен тұрғызылса, сырты пақсамен жабылған. Шамалы бөлігі сақталған шығыс қабырғасының қалыңдығы 1,2 м. Оттық камерасының шығыс ішкі қабырғасында орналасқан төрт аркалы күмбездің негізі сақталған. Олар бір метрге дейін

тіктеу келіп, ары қарай бірқалыпты арқаланып кеткен. Олар да өлшемі 41x20x7 см қам кірпіштермен тұрғызылған. Олар еденінен 40 см биіктіктен бастап қабырғамен бірге біртұтас салынған. Қабырғаның солтүстігіндегі бөлігінен тағы екі арқалы күмбез орнының қалдықтарын байқауға болады. Арқалы күмбездердің қалыңдығы біркелкі 40-45 см, олар қабырға сызығынан 40 см шығып тұр. Арқалы күмбездер арасын ауа жүретін қуыстар бөліп жатыр (2-сурет). Олардың сақталғандары бесеу, ал екеуінің орны су шайып кеткен бөлігінен анық байқалады. Арқалы күмбез 40 см шығып тұрса, яғни қуыс та солай кіргендігі түсінікті. Осы шығыс қабырғасының қалың лай сылағының бетін жоғарғы температурада балқыған 2-2,5 см қара жасыл түсті шлак жапқан. Ұзақ уақыт пайдаланылғандығы байқалады. Кейіннен жөндеу жұмыстары кезінде оның бетін қайта жұқа етіп сылаған. Осы кезде оңтүстік жағындағы соңғы қуыстың, пештің оңтүстік қабырға жағын қалыңдатып сылап, қуысты тарылтып, қалғандарымен бірдей ендікке жеткізген. Кейінгі сылағы тек қызғылттанып қана күйген. Соған қарағанда соңғы жөндеу жұмыстарын жүргізгеннен кейін ұзақ пайдаланылмағанға ұқсайды.

Пештің оттық камерасының оңтүстік қабырғасының бетін сыламаған. Кірпіштер негізінен жалпағынан қаланса, 0,6 м биіктікте бір қатар кірпіш қаландысы тігінен, сәл ғана қиғаш етіп қаланған. Кірпіштердің беті жоғарғы температурада балқып, 1-1,5 см қалыңдықтағы қара жасыл түсті шылақты құраған. Дегенмен кірпіш қаландысының жігі анық байқалады.

Оттық камерасының еденіне 10-15 см күл қабаты қабатталған. Арасында балқыған қара жасыл түсті шлак қалдықтары бар.

Құрылыстың астында өзеннің малта тастары жатыр. Бұл тастар құрылыс салынар алдында жер бетінде жатқан тастарға ұқсайды. Дегенмен көбі бір деңгей бойында жатыр. Соған қарағанда арнайы қалап шығуы да мүмкін.

Пешке қазба жүргізу барысында үстінен және маңайынан жинап алынған қыш кірпіштердің өлшемі $14,5 \times 14,5 \times 5$ см. Сонымен қатар пештің 15 м жерден 1 дана ғана керамика табылды. Оның құрамы слюда және қызғыш түсті құм араластырылып, жақсы иленіп, арнайы шарықта жасалған. Саусақ ізі түскен жерін бойлай сынған, қыш бұйымның күйдірілуі бірқалыпты. Түсі қоңыр қызыл түстес. Сынған қыш ыдыс бөлшегінің ұзындығы 4,7 см, ені 3,5 см. Осынша кішкене көлемде сақталған ыдыстың қабырғасының қалыңдығы бірдей емес, 0,6-0,9 см аралығында ауытқиды.

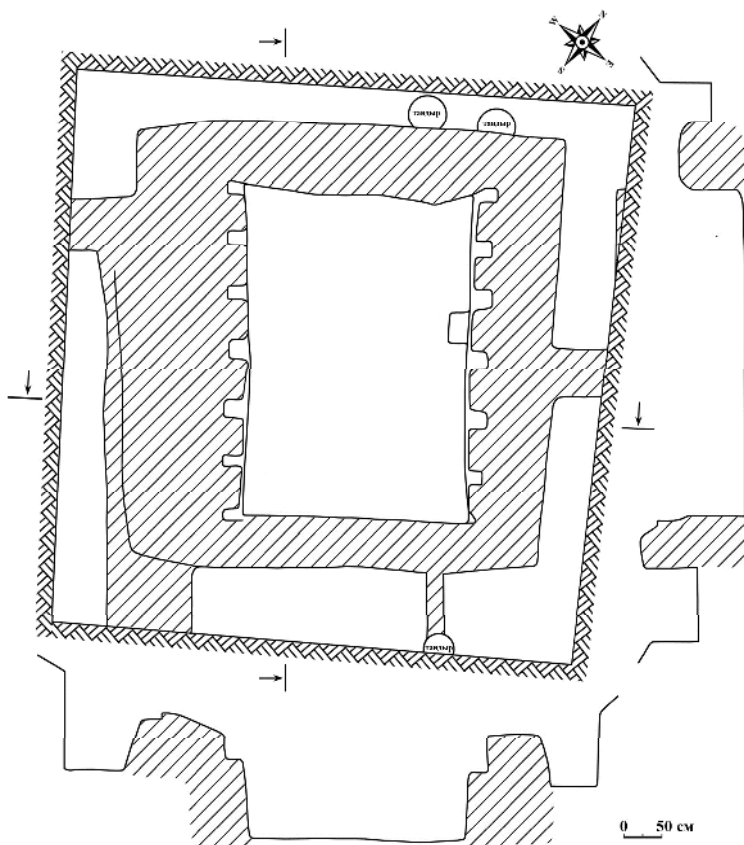

Сурет 2. Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші. Солтүстік-шығыстан көрінісі

Келесі кірпіш күйдіретін пеш ортағасырлық Ақтөбе қаласынан анықталды. Қала цитаделінен 30 м солтүстікке, шахристанға 1980 жылы қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, кірпіш күйдіретін пештің қалдықтарын анықтайды (Шалекенов, 1980, с. 20-23). Географиялық координаттары: N 43°13'46.8", E 074°03'00.9". Құрылыс орнында қазба жұмыстары жүргізілгенімен, нысан толығымен зерттелмеген күйінде қалған. Осы пеш құрылысы қалдығының құрылымы мен толық өлшемдік жоспарын, фотосуретін алу мақсатында, шұңқыр болып жатқан жерге 2015 жылы тазалау жұмыстары жүргізілді (Савельева, 2015, б. 33-35]. Шұңқырдың беткі қабатын 0,2 м алғанда құрылыстың

қабырға қалдықтары анықтала бастады. Көлемі 7,3x7,2 м қазбаны 1,75 м тереңдеткенде астыңғы мәдени қабаттарды қазып орнатылған кірпіш күйдіретін пештің қалдығы анықталды (сурет 3-4). Қалың қабырғасының сыртынан есептегенде 5,8x5,8 м болатын, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған тікбұрышты пештің оттық камерасы толығымен ашылды. Күйдіру камерасы сақталмаған. Пештің жұмыс істеу барысында оттық камерасы бірнеше (екі) рет күрделі жөндеу жұмыстарынан өткендігі және соған байланысты қайта жасақталғандығы байқалады. Қабырғалары да астыңғы құрылыс қабырғасының үстіне салынған. Оның үстіне әрбір жөндеу жұмыстары кезінде қабырғаларын да қалыңдатып, өзгертіп отырған. Негізінен екі жақ (солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс) қабырғалары қалың. Олардың қалыңдығы 1-1,8 м. Ал, алды мен төр жақ қабырғаларының қалыңдығы 0,65-1 м. Қабырғалары өлшемдері: 36-38x18x8-10, 31x15x8-9 см. қам кірпіштермен тұрғызылған. Алғашқы құрылысы бойынша күйдіру камерасынан бөлінген оттық камерасының ұзындығы 4,35 м, ені 2,9 м, сақталған қабырғасының биіктігі 0,8-1,65 м.

Оттық камерасының екі жағындағы қабырғасында алты аркалы күмбез іргесінің қалдықтары сақталған. Арка өлшемі 36x18x8 см. болатын қам кірпіштерден араларына лай жағылып, қырынан қаланған. Аркалы күмбез негізінің ені 40-тан 55 см-ге дейін. 1980 жылы жүргізілген қазба бойынша оның ішкі жағындағы еденнен оттыққа дейінгі биіктігі 2,16 м. Ал, олардың арасын ауа (от жалыны) жүретін жеті қуыс бөліп тұр. Қабырға сызығынан ішке қарай 13-30 см. кіріп тұрған олардың ені 14-тен 34 см-ге дейін. Қуыстар күйдіру камерасына дейін ашық болған. Аркалы күмбездің негіздері қабырға түбінен басталуы мүмкін, бірақ жөндеу жұмыстары кезінде араларындағы қуыстарының 0,8-1 м биіктікке дейін бекітілгендігін байқауға болады. Сондықтан бүгінде аркалы күмбезінің тек жоғарғы жағының кішкентай бөліктері сақталған. Олардың биіктіктері 5-47 см. аралығында. Алты аркалы күмбез бен жеті ауа жүретін қуыс құрылысты салу барысында біртұтас тұрғызылғанға ұқсайды. Беті сыланғанымен, сылағы мен қабырғасы жоғарғы температуралық ыстықта қатты еріп балқып, қалыңдығы 4-6 см. қою жасыл түсті шлакқа айналған. Оның көп жері шыны секілді жылтырланып кеткен. Осыған қарап пештің алғашқы құрылысындағы оттық камерасы өте ұзақ уақыт жұмыс істегендігін көреміз.

Сурет 3. Ақтөбе кірпіш күйдіретін пеші. Жоспары

Бірінші жөндеу жұмыстары кезінде оттық камерасының қабырғасы 2-2,5 см. қалыңдықта лаймен сыланған. Камераның ауа жүретін қуыстары, аркалы күмбез басталар тұсына дейін жабылған. Сылағы жоғарғы температурада қатты балқып, беті 0,2-0,3 см. қара жасыл түсті шлакқа айналған. Еріп, төмен қарай ағып барып қатып қалған шлак қабатын негізінен жөндеу жұмыстарынан кейінгі қызметінен көруге болады.

Екінші жөндеу жұмыстары күрделі дәрежеде өткенге ұқсайды. Соның барысында ішкі көрінісі өзгерген. Камераның солтүстік-шығыс қабырғасында арканың негізіне арналып қаланған шығыңқы жер бар. Оның ені 40 см., қабырғадан 24 см. шығып тұр. Бұл алғашқы құрылыстың солтүстік жағынан есептегенде үшінші аркалы күмбез негізінің тура алдына орналастырылған. Басқа бөліктерінен мұндай құрылым байқалмайды. Мұны екі жағдайда қалауы мүмкін. Біріншіден, бұрынғы аркалы күмбез апатты жағдайда болғандықтан, ұстап тұру үшін қаланған. Екіншіден, барлық аркалы күмбез бірінші жөндеу жұмысында жабылғандықтан, алғашқы құрылысы секілді етіп, бірақ тарылтып сондай жоспарда жаңаша құрылым тұрғызған. Жөндеу жұмысы кезінде оттық камерасының ішкі қабырғалары 0,6-0,8 см. қалыңдықта лаймен сыланған. Сылақтың өте жұқа екендігін және салыстырмалы түрде болмашы шлактанғандығын айта кеткен жөн. Сылағы тек қызғылт түске ғана айналған.

Оттық камерасы сынған кірпіштерге, шлак қабырғасының сынықтарына, күл мен басқа да құрылыс қоқыстарына толып қалған. Қатты тапталған топырақ еденінің бетін 1-2 см. қалыңдықта қара және күлгін түсті күл жапқан. Қызмет ету кезеңінің соңында камераның оңтүстік-шығыс қабырғасы түбінен 0,9-1 м жоғары, ені 0,6 м жағу тесігі жасалған. Алғашқы оттық ауызы солтүстік-батыста болған, кейін қам кірпішпен жапқан.

Құрылыстың оңтүстік-шығыс қабырғасының сыртында қабырғаға көлденеңінен кеткен қалыңдығы 22 см. қабырға орналасқан. Қабырға өлшемі 34x22x8-9 см. қам кірпіштен қаланған. Оның үстіне орналастырылған диаметрі 40 см. болатын тандыр ошақтың қалдықтары жатыр. Бұл қабырғадан 0,75 м алшақ орналасқан. Құрылыс еденінен 1,2 м биік орналасқанына қарағанда пештің өмір сүрген уақытына тура келеді. Осы жағында оңтүстік-батыс қабырғадан тура кеткен қабырғаның қалыңдығы 1,1 м.

Солтүстік-шығыс қабырғасы сыртының орта тұсында да көлденеңінен қабырға кеткен. Қабырғаның қалыңдығы 0,6 м. Сырты лаймен тегіс сыланған.

Солтүстік-батыс қабырғасы астынан солтүстік-шығысқа қарай қалыңдығы 18 см. қабырға жатыр. Осы солтүстік-батыс қабырғасының сыртынан, солтүстік бұрышқа таман екі тандыр ошақ анықталды. Диаметрлері 50-55 см., қабырғаларының қалыңдығы 4 см., сақталған биіктіктері 10 см. Ішкі қабырғасының бетінде қатты затпен бастырылып сызылған сызықтары бар. Бұл тандырлар астыңғы мәдени қабатқа жатады.

Сурет 4. Ақтөбе кірпіш күйдіретін пеші. Шығыстан көрінісі

Қазба жұмыстары барысында қыш ыдыстардың сынығы көптеп табылды. Олар асүйлік, асханалық және шаруашылық ыдыстардың бөлшектері. Құрылыс астыңғы мәдени қабаттың үстіне салынғандықтан шыққан керамикалар IX–X; XI–XII ғғ. жатады.

Жалпы бүгінгі күнге дейін кірпіш күйдіретін пештер Сарайшық (Пацевич, 1950, с. 221-224; Пацевич, 1957, с. 111-114;), Отырар, Құйрықтөбе (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1987, с. 178-184), Жайық (Байпаков, Смағұлов, Ахатов, 2005, б. 89-91; Калменов, 2013, с. 205-213) қалаларынан анықталған еді. XIII–XIV ғғ. жататын бұл пештердің барлығының да құрылысы мен құрылымы бір-біріне өте ұқсас. Көбінің оттық камералары жерге немесе ескерткіштің астыңғы құрылыс қабаттарына қазылып орнатылған. Жоспарлары тікбұрышты немесе шаршылы келген пештердің құрылысына қам кірпішпен бірге қыш кірпіштерді де қолданған.

Жоғарыда аталған кірпіш күйдіретін пештердің жоспарлануына, құрылымы мен салыну технологиясына зерттеліп отырған Сортөбе және Ақтөбе ескерткіштеріндегі пештер өте ұқсас. Дегенмен, өмір сүру шеңберінде айырмашылықтар бар. Сортөбе пешінің іші-сыртынан табылған қыш кірпіштердің өлшемдері мен пештің жоспарлануы бойынша XII–XIII ғғ. жатады. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан анықталған пештен табылған қыш кірпіштер XI–XII ғғ. жататын осы ескерткіштен анықталған мұнара іргетасына (Акымбек, Ваibusunov, 2013, р. 2093-2096) қаланған қыш кірпіштермен өлшемі бірдей. Олай болса, табылған керамикалар мен қыш кірпіштер бойынша Ақтөбе пеші XI–XII ғғ. мерзімделеді.

Кірпіш күйдіретін пештер жалпы ірі қалалық орталықтарда орналасатынын ескерсек, Сортөбе пешінің жеке орналасуы осы жерде көзе өндірісінің болуымен байланысты. Бірақ айналасынан ешқандай құрылыстың қалдықтары байқалмайды. Пештен ортағасырлық Сортөбе қаласы 7 км батыста, ал ерте ортағасырлық уақытқа жататын Масаншы қаласы 6 км солтүстікте жатыр. Бұл жағынан алып қарағанда Ақтөбе пеші қала орталығында, шахристанда орналасқан. Ірі қалаларда, әсіресе моңғол кезеңіндегі ескерткіштерде кірпіш күйдіретін пештер қала маңында (рабадта) орналасқан. Қыш кірпіш қаланың барлық бөлігіндегі құрылыстардан кездескенімен, негізгі сәулеттік ғимараттардың қалдықтарды, әзірге қала орталығынан табылып отыр. Олардың қатарында мұнара іргесі, монша және т.б. бар. Сонымен қатар қыш кірпіштер цитадельдегі алаң табанына төселген. Пештің шахристанда орналасуын XI–XII ғғ. қала орталығында тұрғын үйлердің тығыз орналаспауымен де түсіндіруге болады. Мұны 2008 жылы цитадельдің шығысына, шахристанға жүргізілген қазба жұмыстар дәлелдей түседі (Акымбек, 2013, б. 199-209).

Шу өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердегі кірпіш күйдіретін пештерге (құмбыздарға) әрі қарай зерттеулер жүргізу көзе өндірісін сипаттау үшін қызықты мәліметтер беретіні анық.

Әдебиеттер тізімі:

Акымбек Yeraly, Baibusunov Beibit. Minaret of medieval city Aktobe // World Academy of Science, Engineering and Technology. Issue 78 June 2013 Paris. – P. 2093-2096

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакови Л.Б. Отрар в XIII–XV веках. – Алма-Ата, 1987. – 256 с.

Акымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы шахристанындағы IX–XI ғғ. жататын тұрғын үй // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2013. – №3 (289). – 199-209-бб.

Байпаков К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. – Алматы: Gredo, 2005. – 221 б.

Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 379-396.

ДТС - Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.

Екимова В.В. Гончарное производство в Хивинском районе // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 344-378.

Калменов М.Д. Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык // Поволжская археология. – 2013. – №4(6). – С. 205-213.

ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 8. – 744 б.

Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.

Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. – Ташкент, 1984. – Вып. 2. – С. 21-39.

Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ. Археология. – Алма-Ата, 1950. – Т. 1. – С. 221-224.

Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1957. – Вып. 69. – С. 111-114.

Писарчик А.К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 1954. – С. 216-298.

Савельева Т.В. Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI–XIII ғ. басы) // ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. – Алматы, 2015. – 83 б.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. – Т.2. – 350 с.

Шалекенов У.Х. Отчет по научно-исследовательской работе «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины» // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1981. – Офис 2, дело 1791. – 76 с.

Шалекенов У., Алдабергенов Н., Бозер Р. Орта ғасырдағы Ақтөбе. – Анкара, 2006. – 160 б.

Akymbek Yeraly

MEDIEVAL BRICK KILNS IN SHU VALLEY

In 2015, the remains of the brick kilns in medieval monuments Sortobe and Aktobe were found.

Sortobe. By means of the equipment soil was cleaned east part of the kiln, and the western part of the kiln is washed away by water. Southeast parts of the kiln are kept. In east part the remained walls of the kiln are equal – 2,6 m, and in the southern part – 2 m. The remained height – 1-2,1 m. The internal wall is constructed of an adobe brick (41x20x7 cm), and an external wall from the pakhsa blocks. Thickness of east wall makes – 1,2 m. From East side of the camera the remains 4 an arch dome are found, thickness of arches of a dome is identical – 40-45 cm. They are out of the line of a wall – 40 cm.

Aktobe. It was succeeded to reveal its parameters: it is square by its form (5,8x5,8 m size parties). By its corners it is focused on parts of the world. The kiln furnace chamber, that consists of two-piece remained: actually fire chamber and calcination chamber. The kiln chamber or a fire chamber rectangular, extended from the southeast on the northwest 4,5 m long and 2,9 m wide. The combustion chamber was separated from calcination baking plate. Width of the basis of the arches various – from 40 to 55 cm. Inside of the remained arch from a floor to a fire chamber 2,16 m high. The kiln arches are built from the large-sized adobe bricks of 36x18x8 cm laid on an edge and fastened with clay grout. Between the arches forming under furnaces there are seven pro-spirits that width differs: from 14 to 34 cm. It is tracked that in use the brick burning kiln a furnace chamber, and is possible also all furnace, at least were exposed to repair twice. The kiln was built the lower occupation layer.

Акымбек Е.Ш.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КИРПИЧЕОБЖИГАТЕЛЬНЫЕ ПЕЧИ ШУЙСКОЙ ДОЛИНЫ

В 2015 году были обнаружены остатки кирпичеобжигательные печи в средневековые памятники Сортобе и Актобе.

Сортобе. С восточной стороны печи с помощью техники грунт был убран, а западная часть печи размыва водой. Сохранены юго-восточные части печи. Стена печи равны – 2,6 м, а в южной части – 2 м. Сохранившаяся высота – 1-2,1 м. Внутренняя стена сооружен из сырцового кирпича (41x20x7 см), а наружная стен из паксовых блоков. Толщина восточной стены составляет – 1,2 м. С восточной стороны камеры обнаружены остатки 4-х арочного купола, толщина арок купола одинакова – 40-45 см. Они находятся за линии стенки – 40 см.

Актобе. Удалось установить параметры печи: она квадратной в плане формы размером 5,8x5,8 м. Сохранилась топочная камера, состоящая из двух частей: собственно топки и обжиговой камеры. Топочная камера или топка прямоугольная, вытянутая с юго-востока на северо-запад длиной 4,5 м и шириной 2,9 м. Топочная камера была отделена от обжиговой подом. Ширина основания сводов различная – от 40 до 55 см. Внутренняя сторона сохранившейся арки от пола до топки высотой 2,16 м. Арки сооружены из крупноразмерных сырцовых кирпичей 36x18x8 см, уложенных на ребро и скрепленных глинистым раствором. Между арками, образующими под печи, имеются семь продухов различной ширины: от 14 до 34 см. Прослежено, что в процессе эксплуатации кирпичеобжигательной печи топочная камера, а возможно и вся печь, как минимум дважды подвергались ремонту. Печь сооружена сверху нижнего культурного слоя.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Ежелгі археология секциясы
Eskiçağ arkeolojisi oturumu
Секция древней археологии

Таймагамбетов Ж.К. СКРКАЭ (совместная Казахстано-Российская комплексная археологическая экспедиция) – у истоков открытия научно-исследовательского центра «Археология и этнология» при МКТУ им.Х.А.Ясави.....	3
Кандыба А.В., Рыбалко А.Г. Новые данные по исследованию палеолитического местонахождения Дарвагчай-карьер-2 в 2016 году.....	5
Чеха А.М. Палеолитические комплексы северного Приаралья Арал-1 и Арал-2 (Западный Казахстан).....	9
Анойкин А.А. Индустрий финала раннего палеолита в приморском Дагестане (по материалам комплекса местонахождений Шор-доре).....	14
Ожерельев Д.В. Открытия палеолита в западных районах Жетысу.....	22
Рыбалко А.Г., Кандыба А.В. Ашельские рубила Дарвагчайского геоархеологического района (юго-восточный Дагестан).....	25
Бексеитов Ғ.Т., Сатаева Б.Е. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі орта тас (мезолит) тұрақтары.....	29
Искаков Г.Т. Термин «энеолит»: проблема дефиниций.....	32
Мургабаев С.С. Үлкен Қаратау жотасының ежелгі жартас суреттері.....	36
Шалахов Е.Г. Юринский (Усть-ветлужский) могильник эпохи бронзы: история исследования и проблема сохранения памятника.....	40
Кдырниязов М.-Ш., Кдырниязов О.-Ш. Характерные черты и особенности античной цивилизации Хорезма.....	43
Абзалбеков М.Я., Омаров Ғ.Қ. С.С.Черников және Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі.....	51
Жұматаев Р.С., Исин А.И., Шағырбаев М.С., Айгенов Ж.Қ. Шығыс Қазақстан ерте көшпелілерінің керамикасындағы ұқсастық (Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі материалдары негізінде).....	56
Оралбай Е. Елеке сазы - бағзы заман билеушілерінің пантеоны.....	64
Туякбаев М.К. Памятники раннеантичного времени Туркестанского оазиса.....	70
Бахтыбаев М.М. Исследования на могильнике Кызылата I	78
Sizdikov B., Gursoy M., Seraliev A. Sauromat – sarmat kavimleri üzerine bir değerlendirme.....	85
Ортағасыр археология секциясы Ortaçağ arkeolojisi oturumu Секция средневековой археологии	
Елеуов М. Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары.....	90
Смагулов Е.А. Средневековые города и городища: Ески Туркестан и Шойтобе.....	103
Алдабергенов Н.О., Құлымбетов О.Б. Қожа Ахмет Яссауи маңындағы көне ескерткіштердің зерттелу тарихынан.....	117

Қожа М.Б.	
Отырар алқабындағы қалалық мәдениеттің даму динамикасы.....	121
Талеев Д.А.	
Сүткент оғыздар қаласы.....	129
Ақымбек Е.Ш.	
Шу өңіріндегі ортағасырлық кірпіш күйдіретін пештер.....	134
Елеуов М., Бахтыбаев М.М.	
Түркістан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді есепке алу жұмыстары.....	141
Толеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шағырбаев М.С., Ергабылов А.	
Алакөл ойпатындағы ортағасырлық қалалардың керамика кешені (салыстырмалы талдау).....	145
Тулегенов А.К.	
Средневековая городская культура тюрок в Жетысу.....	154
Қожа М.Б., Байсариева Г.О.	
Фараб-Отырар иелігінің Сырдарияның сол жағалауындағы елді мекендері.....	158
Тәжекеев Ә.Ә.	
Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы оғыз қалаларына байланысты кейбір мәселелер.....	165
Билалов С.У., Султанжанов Ж.	
Археологические работы на средневековом городище Жанкент (по материалам 2016 г.).....	170
Амиргалина Г.Т.	
Керамический комплекс городища Жанкент (на примере орнамента керамики).....	177
Таңатаров Н.А.	
VIII ғасырдағы Ұлы Жібек жолы бойындағы Отырар және Түркістан қалалары.....	187
Жетібаев К.М.	
Ортағасырлық Сығанақ қаласы.....	191
Бабаяров Г.	
К вопросу о некоторых аспектах государственной идеологии Тюркского каганата.....	194
Ахмет С.З., Жұмабай Ө.Ж., Ахметова Г.С.	
Дастарбасы аласа тауындағы таңба белгілер.....	203
Жолдасбаев С.Ж.	
Сығанақ - ежелгі Ұлы жүз Үйсін хандығының шығысқа қақпасы.....	207
Арынов Қ.С.	
Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі бекіністер.....	210
Малдыбекова Л.	
Казахстан в трудах В.В.Бартольда.....	213

Этнография және тарихи-мәдени мұраларды сақтау мен қорғау мәселесі секциясы
 Etnoğrafya, koruma ve kültürel mirasın korunması oturumu
 Секция этнографии, защиты и охраны памятников культурного наследия

Елеуов Е.А.	
Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы мұнаралы ескерткіштердің типологиясы.....	218
Тастанбеков М.М.	
Түркі халықтарында әдет-ғұрыптың салт-дәстүрдегі танымдық көрінісі.....	226
Әмзе Н.Н.	
Отырардың археологиясы және ортағасырлық тарихы жөнінде XX-XXI ғғ. ағылшын тілді әдебиет.....	231
Тажмуханова Н.Е., Отарбаева Г.К., Мусаева С.Т., Мирзамсентова Г.Е.	
Письменные источники Южного Казахстана в историографических исследованиях (IX-XII вв.).....	236
Бекжан О.Д.	
Йасы өзенінің аңғары араша сұрайды!.....	242
Калыш А.Б.	
Новое и традиционное в хозяйственной деятельности в семьях Казахстана.....	245
Қасымбеков А.С., Альжанова Э.Е.	
Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі толықмәтіндік этнографиялық дерекқоры.....	247
Примкулова Г.Ж.	
Этноархеология дамуында отандық ғылымның жетістіктері.....	255

Қартаева Т.	
«Қазақ қақпандары» деректерін оқу үдерісінде қолдану әдістемесі («сыр өңірі» экспедициялық материалдары негізінде).....	258
Сегізбаева А.Қ., Жаманбаева Л.Қ.	
Шошала - қазақ халқының тұрақты баспанасының бір түрі ретінде: (археологиялық және этнографиялық материалдар негізінде).....	264
Нүркенов Р.Ш.	
Этнографиялық зерттеулерде кездесетін үш ішекті домбыра жайлы мәліметтер.....	266
Даубаев Е.	
Ұсталық өнерге қатысты наным-сенімдер жүйесі.....	269
Әшірбекова Н.	
Музей қорындағы ағаш, металл және тері бұйымдар топтамасы.....	273
Мұстапаева Д.	
Хәлім асының мәні және оның елдің рухани және заттай мәдениетіндегі орны.....	277
Егеубаева Ә.М.	
Музей қорындағы қола дәуірі қыш бұйымдарының өрнектелуі және оларды жасалу жолдары.....	280
Байболов Б.	
«Бір жәдігер – бір тарих».....	285
Арынова Д.	
Музей жәдірерлері ішіндегі құстың образы.....	288
Жолдасов Т.М.	
«Әзірет Сұлтан» музейінің қорларындағы құрысай көмбесінің 450 дана күмістелген дирхемдерін тиындар беттеріндегі «әшекей өрнектеріне» қарап атрибуциялау.....	290